

Közelítések a transzcendenshez

TAKÁCS MIKLÓS: ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS”

Egy újonnan érkezett költészettörténeti monográfia sikeressége, relevanciája alighanem legalább annyira függ az elvégzett elemzések korszerűségétől, aplikálhatóságától, a körütekintően megválasztott kérdésiránytól, mint annak a recepció-történeti szituációnak, közegnek az előzetes feltérképezésétől, amelybe tulajdonképp érkezik. Takács Miklós *Ady, a korai Rilke és az „istenes vers”* című könyve egyszerre találja magát az elmúlt bő egy évtizednyi Ady-szakirodalmat figyelembe véve egy viszonylag gazdag tudományos közegben, ugyanakkor egy meglehetősen hiányosan argumentált kérdés diszkurzív terében – már ami az „istenes vers” elméleti háttérét és egyáltalán Ady költészetének hagyományosan tematikus csomópontok köré szerveződött kanonizált interpretációs módszereinek felülvizsgálatát illeti. Nemcsak a cím sejtette szokatlan komparatív együttolvasás kelthet tehát fokozott várakozást a kötettel szemben, hanem többek közt az az évtizedes, Ady vallási költészetének (felül)vizsgálata körül tapasztalható hiány, ami a magyar modernség fontos szerzője újraolvasásának ezredfordulós fellendülése óta sem látott számottevő módon betöltődni. Így nem kizárólag Ady egyik fontos líraformációjának poétikai-retorikai és kevésbé élménylírai implikációk vezérelte olvasata, vagy a módszeresen elvégzett magyarországi Rilke-hatástörténeti kutatások csekély száma jelzi a kötet aktualitását, de a vallásos vagy istenes líra műfaji tisztázatlansága, vallási és esztétikai tapasztalat interferenciája is olyan területe az irodalomértésnek, amely régóta igényli hasonló kiadványok megszületését. (Megjegyzendő, dicsérendő körütekintéssel jár el a szerző a Rilke–Ady kölcsönhatás kétséges megalapozhatóságának kérdésében. A párhuzamosan végzett elemzéseket ugyanis nem valamiféle közvetlen kapcsolat spekulatív felmutatásának igénye motiválta, hanem a modernségben reflektáltan dialogikus nyelvi problematikává alakuló én–Isten viszony rögzülésének, rögzíthetetlenségének minél pontosabb leírása.)

Különösen a fent említett líraelméleti távlat áll kimondva-kimondatlanul a kötet homlokterében. Bár a vallási tematikájú költemények esztétikai hordereje, másfelől az Istenhez fordulás mibenlétét nyelvi problémává alakító versek vallásos elragadtatottságának tapasztalata, a kettő közös játéktérre válásának mikéntje külön monográfiát igényelne, mégsem tekinthető pusztán kötelező elméleti megalapozásnak a szükségképp vázlatos bevezető fejezet. Ahogy a könyv megelőlegezett, alapvető célkitűzését megfogalmazó rész sugallja: az *Ady, a korai Rilke és az „istenes vers”* című könyv számára legalább annyira fontos a költészettörténeti vonatkozások gazdagításánál annak a törekvésnek a hangsúlyozása, hogy Ady némi istenes versének és Rilke 1905-ös *Az ábítat* könyvének elemzésével a huszadik századra különösen fontos nyelv- és szubjektumszemléletbeli változásokat érintő líraelméleti dilemma ha nem is feloldható, de valamivel jobban átlátható legyen. „Jelen könyv célkitűzése megegyezik ezzel a feladatmegjelöléssel: az egyes »istenes versek« olvasási tapasztalata segítségével megérteni ezt a szövegekben is működ-

dő interferenciát, amelynek hatása a biblikus szövegek olvasására is visszahathat (tehát a vallási tapasztalat elsődleges forrásaira). Leglátványosabb ez majd a Káin és Ábel történetét újraíró két verssel foglalkozó fejezetben lesz, ahol az eredeti genezisbeli történet újraolvasása is megtörténik immár az Ady- és a Rilke-vers tapasztalataival felvértezve.” (13.)

Ebből a szempontból noha némi hiányérzetre adhatna okot az Ady kapcsán itt ott mindössze utalásszerűen szóba hozott hatástörténeti szituáltság, a nyelvi hagyományozódás kérdésének kifejtése a hozzá köztudottan sok szállal kötődő Szabó Lőrinc és (istenes versről lévén szó, különösen) József Attila vonatkozásában, mégsem jut eszünkbe mindezt a szerző fejére olvasni. Ehelyett példás következtetésséggel, logikailag átgondolt lépések sorozatában járja be az általa előzetesen kijelölt vizsgálati terepet, ahol elsősorban azok az 1912 előtti versek kerülnek fókuszba, amelyek a monológforma dialogikussá válásának folyamata felé mutató szubjektumszemléleti elmozdulás jelenségét világíthatják meg. A jól egybedolgozott, az előre- és visszacsatolásra, ekképp a követhetőségre, a jól érthetőségre is látványosan törekvő koherens tanulmánykötetből szép fejlődési íve rajzolódik ki a huszadik század első két évtizedét érintő költői szemléletváltásoknak, elmozdulásoknak a viszonylagosan még stabilnak mutató hipertrofikus, én-felmutató beszédpozíciótól (melynek Ady szinte állandó hivatkozási pontja) az „én-vesztés”, a nyelv és birtokosa közti törés jelzéseit felmutató költeményekig. Aligha lehet túlbecsülni a másodmodernség líraértése szempontjából annak jelentőségét, hogy Takács Miklós a korai Rilke, valamint Ady nagyrészt a tízes évek táján íródott istenes verseinek interpretációjával éppen azt a retorikai történetet világítja meg, amely a hozzáférhetetlen Másik konstatálásán keresztül az uralhatatlan nyelv által artikulálódó saját kiismerhetetlen jellegével vet számot. Annak az eddig a kelleténél talán kevésbé hivatkozott belátásnak a rögzítése a könyv egyik legnagyobb érdeme tehát, hogy az Istenhez való fordulás misztériuma olyan nyelvi-retorikai története (a huszadik században legalábbis) a lírai praxisnak, amely önnön médiumának létmódját érinti alapvetően (ezért sem volna tanulság nélküli egy későbbi kutatás során Ady és József Attila vagy éppen Pilinszky János vallási tematikájú verseinek nyelvi tapasztalatában megfigyelhető eltéréseket is számba venni). Helyesen ismeri fel a szerző, hogy a modern líra számára Isten léte nem vagy elsősorban nem felekeze-ti (bár – ahogy a könyvből megtudhatjuk – Adynál erre is látunk példát), hanem poétikai kérdés, ahol (Takács Miklós által használt fogalommal élve) az énnel szembeni ismeretlen, „numinózus” érzékelése legalább annyira fenomenális kérdés (azaz: hogyan ábrázolható az, aki közvetlenül nem érzékelhető), mint amennyire ettől elválaszthatatlan módon nyelvi – és ezen keresztül az én önértéséhez kapcsolódó – problematika. Mindebben a modernség ismeretes nyelvválságára adható válaszlehetőségek is megmutatkozhatnak, úgy mint a transzcendenssel szembeni „gátoltság” generálta eldöntetlenségek, az irónia – vagyis azok a szöveghe-lyek, amelyek ember–Isten „párbeszédének” ambivalenciáit képesek megvilágítani (számos adódó nehézség mellett bizonyára ezért sem tekinti a kötet feladatának Ady istenes költészetének átfogó vizsgálatát).

A *Hang(szín) és hang(tesi)* címet viselő első elemzési blokk arra vállalkozik, hogy az Istennel való találkozás misztériumát, az emberi és a transzcendens szféra

alapvető különbségét, annak percepciók deficitjét áthidalni hivatott nyelv azon jelenségeit vegye szemügyre, ahol különféle eldöntetlenségekben válik érzékelhetővé az artikulálhatatlan isteni jelenlét. Mindenekelőtt látás-hallás különböző metaforáit, a versnyelv mindkét érzékszerv működését meghatározó eszközkészletét (ismétlés, szinestézia) tekinti át: ennek folytán (eleinte) az általuk életre keltett Isten-kép rögzíthetőségével (pl. Ady *Az éjszakai Isten* című versében), majd többek közt a *Könyörgés egy kacagásért*, a *Köszönöm, köszönöm, köszönöm*, valamint Rilke *Az ábútat könyve* néhány részletének olvasása során a különféle modális váltások, szemantikai eldöntetlenségek jelzésein keresztül annak fokozatos elbizonytalanodását konstatálja. Takács Miklós szerint sem a látás, sem a hallás nyelvi formulái nem alkalmasak a Másik lejegyzésére, „együtt pedig csak akkor képesek a numinózus érzetének megidézésére, ha egyben fölmutatják érvénytelenségüket is”. (63.) Mindeközben az Úrhoz fordulás sikerességének hitbeli és tropológiai biztosítékai is folyamatosan differenciálódnak, elválasztódnak egymástól: a hagyományozódott metaforakészlet módosulásai (pl. fény helyett immár a „határtalan”, jellemző módon az emberi szem számára áthatolhatatlan, érinthetetlen sötétség a transzcendens „helye” – lásd *A sötétség szívében* című alfejezetet) és nem melleleg a bibliai és más irodalmi pretextusok folyamatos újraírása, a rögzült jelentések, olvasásmódok kibillentése szolgáltatják a legfőbb elemzési szempontokat a továbbiakban.

Mindez különösen izgalmas a *Káin nyelve, Ábel szótlansága* című fejezet lapjain, ahol a szerző hangsúlyozottan az irodalmi szövegek bibliai pretextusának jelentésalakító mozzanatait veszi szemügyre, magyarán arra keresi a választ, miképp aktivizálódnak, majd íródnak fölül a hagyományozódott olvasási kódok a műalkotás tropológiai-retorikai történéseiben, meghatározva a befogadó (és nem csupán az adott szövegrész újraíró költemények esetén végzett) interpretációs műveleteit. Az elemzések tanulsága szerint az eredeti bibliai történet továbbélése, művészi transzponálása például Adynál nem merül ki az első gyilkosságot közvetlenül felidéző *Káin megölte Ábelt* című verssel, hanem a főszereplők alakja különféle, egymással ellentétes „beszédmódként” (más, irodalmi interpretációk – pl. Byron romantikus Káin-ábrázolásának emlékeztetét is magán hordozva) további versekben mint az Istenhez való kétféle lehetséges viszonyulás, sőt modalitás (tehát az alázatos, az Úrral azonosulni kívánó ábeli, valamint a testvér képviselte számonkérő, Istennel szembeni önmeghatározásra törekvő káini szólam) metaforikus leképeződése válik felismerhetővé. Takács Miklós több versen (pl. *Hiszek hitetlenül Istenben* vagy *A kimérák Istenéhez*) is átívelő vizsgálata végül beszédmódok oszcillációjának konstatálásában a numinózus hozzáférhetetlenségének a belátásáig jut el, melyre az ismétlésen alapuló vallási tapasztalattal szemben az irodalom a hagyomány alakításában, a perspektíva transzformációjában érintett esztétikai bennfoglaltságban talál rá saját releváns válaszaira. Utóbbi mégpedig oly módon, hogy az eredeti történet szereplői a nyelvi közeg alakítottjaivá válnak: „a versek lírai énei nemcsak transzcendens szubjektummal folytatnak dialógust, hanem a különféle beszédmódok párbeszédének is terepei”. (120. – kiemelés az eredetiben – H. Á.)

Nem véletlen, hogy az istenes versek beszédhelyzetének figyelmes olvasására vállalkozó szerző a negyedik, *Hármas dialogicitás* című fejezetben különféle líra-elméleti fogalmak, retorikai alakzatok – pl. a megszólítás, dialogicitás – hátterének feltárására, illetve azok szövegelemzésekbe történő applikálására is vállalkozik, minthogy a voltaképp meghatározatlan referenciájú versbeli én-deixis és az aposztrophé illuzórikus jelene különösen kérdésessé teszi a csak az olvasás során (ráadásul – ahogy erre az egyik alfejezet is utal – szövegek közötti térben) létesülő „megszólíthatatlan instancia” (124.) kilétét. Ebben a fejezetben a szerző azt mutatja ki, hogy egy versszöveg pragmatikai viszonyait sosem lehet egy (pl. a „*Té előtted volt*” című Ady-vers esetén) pretextus vezérelte előzetes elváráshorizont alapján rögzíteni. Amennyiben kérdésként merülhet fel az egyes beszédhelyzetek vonatkoztatása (ki-kihez, honnan beszél), úgy modális összetevők, tropológia, vagy többféle behelyettesítést lehetővé tevő üres deixisek által még akár a vers címtettjének evilági vagy transzcendens kiléte (vagyis végeredményben az, hogy „istenes” vagy szerelmes versről van szó) is eldöntetlen marad.

A két beszédmód strukturális rokonsága, egyaránt hermeneutikai szituációként értett jellege a kiindulópontja a *Mária*-fejezetnek, melynek tétjét az aposztrophé alakzatának a transzcendencia és én határait kijelölő, a vers pragmatikai alanyait létesítő/elválasztó teljesítményében lehetne meghatározni. Míg a *Krisztus születése* című Rilke-szöveg esetén az aposztrophé hordozta örök jelen képzete lesz kitüntetett az elemzésben, Ady *A pócsi Máriá*-jában azt láthatjuk be, hogy az én létesítését is végző megszólítás körkörös ismétlődő, tehát nem előrehaladó passzusok során a folyton elhalasztódó jelentés konstituenseként viselkedik.

Meglehet, a kötet említett szerkezeti kompaktsága, szakirodalmi átláthatósága, a kialakított szempontrendszer „épsége” miatt nem kerülhetett sor a környező életművekre történő kitekintésre. Holott olyan lényeges jelenségek tágabb líratörténeti vizsgálata, mint a megszólítás beszédaktusa által generált eldöntetlenség, a versbeli én és másik mediális okokra visszavezethető leküzdhetetlen távolsága, alighanem tovább árnyalhatta volna egyrészt az Ady- és Rilke-versek interpretációját, másrészt az utolsó fejezet műfaj történeti-kanonizációs fejtegetéseit, az istenes vers műfaji kódjainak, elvárásrendjének további alakulását. Noha ennek belátásaival némileg adós maradt a könyv, elmondható: Takács Miklós mellett, hogy elsőként vállalkozik két fontos klasszikus modern szerző (részben tematikus, részben poétikai okokkal alátámasztott) együttolvasására, és új szempontokkal gazdagítja a mostanság az Ady recepcióban kevés figyelmet kapó istenes költészet értelmezési lehetőségeit, nyitva hagyott (vagy esetleg fel nem tett) kérdéseivel a további költésztörténeti kutatások számára is ösztönzőleg hathat – és nem kizárólag az Ady- vagy Rilke-kutatók számára. (*Debreceni Egyetemi Kiadó*)

HERCZEG ÁKOS